

หลักพุทธธรรมกับการแก้ปัญหาความซับซ้อน

Buddhist Principles and Problem Solving of Complexity

พระมหาสันติชัย อภิสันติ (โพนศรีสม)*

Phramaha Santichai Abhisanti (Phonsrisom)

บทคัดย่อ

หลักพุทธธรรมเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ได้ชื่อว่าเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย โดยผ่านการประพฤติปฏิบัติจนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงรู้อะไร ก็ทรงตรัสรู้ความจริงอันประเสริฐของชีวิตของธรรมชาติ หรือหลักธรรมที่เราเรียกว่า อริยสัจ ๔ หลังจากตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าแล้ว พระองค์ทรงใช้เวลาตลอด 45 พรรษา ในการสั่งสอนการจัดการทั้งหลักธรรม และการปฏิบัติ การแก้ไขปัญหาความซับซ้อนของชีวิต โดยมีกระบวนการแก้ปัญหาความซับซ้อนให้เริ่มจาก ทุกข์ คือ ให้ความรู้ว่าเป็นอย่างไร มีความร้ายแรงขนาดไหน สมุทัย คือ ต้นเหตุของปัญหาเกิดขึ้นจากอะไร นิโรธ คือ หาวิธีการแก้ปัญหาความซับซ้อน และสุดท้าย มรรค นำวิธีการแก้ปัญหาที่ได้คัดเลือกแล้วไปปฏิบัติ แต่ทว่าก่อนการลงมือแก้ปัญหานั้น จะต้องรู้สิ่งที่ควรกระทำก่อน ชื่อว่า บุพนิมิตแห่งมรรค มี 7 ประการด้วยกัน ได้แก่ 1) กัลยาณมิตตตา 2) สีสัมปทา 3) ฉันทสัมปทา 4) อตตสัมปทา 5) ทิฏฐิสัมปทา 6) อปฺปมาทสัมปทา 7) โยนิโสมนสิการสัมปทา

คำสำคัญ: หลักพุทธธรรม, การแก้ปัญหา, ความซับซ้อน

* คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย E-mail: aphisanti1991@gmail.com

Abstract

The principle of Buddhism is the teaching of the Lord Buddha who is known as the teacher of Devatā and all human beings through behavior and practice until he had enlightened as the Lord Buddha. What does he know? He enlightened the sublime truths of nature's life or the principle that we called the Four Noble Truths (Ariyasacca IV). After enlightenment as the Buddha, his highness spent 45 years. In teaching management of both principles and practice, problem solving of complexity of life with a process to solve the complex problem, starting from suffering (Dukkha), that is, knowing what the problem and how serious is it? Samudaya refers to “ what is the cause of the problem?” Nirodha is to find a solution to the complexity, and finally, Magga takes the selected solution into practice. However, before taking action to solve that problem, they must know what should be done first. There are 7 things (Pubbanimitta of Magga VII) that should be done, namely: 1) Kalayanamitta, 2) Silasumpada, 3) Chantasumpada, 4) Attasampada, 5) Titisampada, 6) Appamata Sumpada, and 7) Yonisomanasikarnsumpada.

Keywords: Buddhist Principles, Problem Solving, Complexity

บทนำ

หลักพุทธธรรม คือ หลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงประทับนั่งเหนือพระแท่นวัชรอาสนพุทธบัลลังก์ ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ได้ตรัสรู้หลักธรรมอันคือความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ หรือเรียกกันว่า อริยสัจ 4 ที่จะทำให้นุชนุษย์ทั้งผู้มานำไปศึกษาประพฤติปฏิบัติได้หลุดพ้นจากกองแห่งทุกข์ทั้งหลาย ตามหลักการที่แท้จริงของพระพุทธศาสนาแล้ว พระพุทธศาสนาย่อมประกอบด้วยหลักธรรมวินัยเป็นหลักสำคัญ กล่าวคือ หลักธรรม เป็นหลักคำสอนที่แสดงความจริง ความดีงาม เป็นเรื่องเนื้อหา หลักการ สิ่งที่ค้นพบ เน้นที่ชีวิตด้านใน ที่จิตใจและที่ตัวบุคคลหรือปัจเจก

บุคคล และหลักวินัย คือ ระเบียบและการจัดระเบียบ เป็นเรื่องของรูปแบบ วิธีปฏิบัติตามหลักการ ข้อบัญญัติ การวางกฎและจัดระบบสังคมหรือชุมชนให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของหลักธรรม เน้นที่การแสดงออกหรือชีวิตด้านนอก ความเป็นอยู่ประจำวัน สภาพแวดล้อมสังคม ความสัมพันธ์และความรับผิดชอบต่อประโยชน์สุขร่วมกัน หลักธรรมวินัยดังกล่าวนี้ จึงเป็นหลักที่แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนานอกจากจะให้ความสำคัญในเรื่องของจิตใจของแต่ละบุคคล อันเป็นองค์ประกอบที่คงที่และเป็นแก่นของแต่ละบุคคลแล้ว ยังให้ความสำคัญกับการจัดระเบียบหรือสภาพที่เอื้อต่อการที่จะพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้น ในส่วนของบุคคลซึ่งเป็นเขตแดนที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเป็นพิเศษนั้น ก็เพราะว่า ธรรมชาติของมนุษย์นั้น เป็นธรรมชาติที่คงตัว ที่ต้องได้รับการฝึกฝนและพัฒนาการจัดการ การฝึกหัดและพัฒนาบุคคลจึงควรเป็นส่วนที่สามารถฝึกฝนและพัฒนาได้ ไม่ขึ้นกับกาลเทศะ

พุทธธรรม คือ อะไร

ก่อนอื่นก็จะขอให้ความหมายของคำว่า “พุทธธรรม” หรือ “พระธรรม” คือ ธรรมะของพระพุทธเจ้านั้น มีมากมายถึง 84,000 พระธรรมขันธ์ เกี่ยวกับความจริงตามธรรมชาติของมนุษย์ที่มีทั้งความทุกข์ และ วิธีการดับทุกข์ คำว่า “หลักพุทธธรรม” ในที่นี้หมายถึง หลักธรรม คำสอน ที่เชื่อกันว่า เป็นผลแห่งการค้นคว้า เป็นภูมิรู้ ภูมิปัญญา ของพระพุทธองค์ ที่ถูกถ่ายทอดสืบต่อมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่า 2550 ปี แล้ว และได้ชื่อว่า เป็นภูมิปัญญาโลก เป็นภูมิปัญญาของมนุษยชาติ เป็นมรดกโลก ที่หาค่ามิได้ (สุภาคย์ อินทองคง, 2550)

พระธรรม หมายถึงธรรมะซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบและนำออกเผยแผ่ หรือคำสอนของพระพุทธเจ้า เกี่ยวกับความจริงตามธรรมชาติของทุกข์และวิธีการดับทุกข์ ธรรมะของพระพุทธเจ้านั้นแต่เริ่มสืบทอดกันด้วยวิธีท่องจำแบบปากต่อปาก เรียกว่า “มุขปาฐะ” สมัยต่อมาจึงได้มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร คัมภีร์ที่บันทึกพระธรรมของพระพุทธเจ้านั้น เรียกว่า พระไตรปิฎก และยังมีคัมภีร์อื่น ๆ ที่แต่งภายหลังเพื่อขยายความอีก ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตามลำดับ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2552)

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม สรุปได้ 2 อย่าง คือ

1. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” หรือเรียกเต็มว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้น ๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา

2. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือคฤหัสถ์ เป็นต้น พระพุทธเป็นศาสนาแห่งการกระทำ (กรรมวาท และกิริยาวาท) เป็นศาสนาแห่งความเพียรพยายาม (วิริยาวัต) ไม่ใช่ศาสนาแห่งการอ่อนวอนปรารณา หรือศาสนาแห่งความหวังหวังกังวล

การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า มัชฌิมนธรรมเทศนาก็ดี การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทาที่ดี เป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้น ๆ ถ้าความหวังโยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำชีวิตดีงามอย่างที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาด้วยการประพฤติปฏิบัติแต่บัดนี้ จงมั่นใจตนเองว่า จะต้องไปดีโดยไม่ต้องกังวลหรือหวาดหวั่นต่อโลกหน้านั้นเลย

ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็เป็นสิ่งดัดแปลงเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริงทุกคนจะต้องทำด้วยตนเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตนอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปกรณ์ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้น หลักอปปมาทธรรม และหลักความมีกัลยาณมิตร จึงเป็นหลักธรรมที่เด่น และเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะความ

รับผิดชอบต่อตนเองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2559)

ในที่นี้จะขอกล่าวถึง หลักพุทธธรรมคืออริยสัจ 4 ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นหลักพุทธธรรมที่ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมาตลอด 45 พรรษา ตั้งแต่ครั้งสมัยตรัสรู้จนถึงปรินิพพาน

ทำไมต้องเลือกหลัก อริยสัจ 4

ในที่นี้จะขอกล่าวถึง หลักพุทธธรรมคืออริยสัจ 4 ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นหลักพุทธธรรมที่ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมาตลอดตั้งแต่ครั้งสมัยตรัสรู้จนถึงปรินิพพาน

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หมายถึง ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่คับแค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ (โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 35, 173)

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณสังวร หมายถึง คำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้า 4 บท คือ 1) ทุกข์ 2) ทุกขสมุทัย 3) ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ และ 4) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้ เรียกกันว่าอริยสัจ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, 2558)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) หมายถึง อริยสัจ 4 มีหน้าที่ประจำแต่ละข้อ ถ้าปฏิบัติต่ออริยสัจ 4 แต่ละข้อผิด ก็ถือว่าเราได้เดินทางผิดแล้ว อริยสัจข้อที่หนึ่ง ทุกข์ คือตัวปัญหา เรามีหน้าที่ต่อมันอย่างไร หน้าที่ต่อปัญหาหรือความทุกข์ ก็คือหน้าที่ที่เรียกว่าทำความรู้จัก ท่านเรียกว่า กำหนดรู้ รู้จักว่ามันคืออะไร อยู่ตรงไหน มีขอบเขตเพียงใด เราจะแก้ปัญหามา เราจะแก้ความทุกข์ เราต้องรู้ว่าทุกข์คืออะไร ปัญหาของเราคืออะไร ขอบเขตของมันอยู่ที่ไหน อะไรเป็นที่ตั้งของปัญหา ถ้าจับไม่ถูกแล้วก็เดินหน้าไปไม่ได้ จับตัวปัญหาให้ได้เสียก่อน แล้วก็เรียนรู้สิ่งที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับปัญหานั้นทั้งหมด เราไม่มีหน้าที่ที่จะไปสร้างปัญหา เราไม่มีหน้าที่ไปเอาปัญหามา รุ่ยวายใจ มาเก็บมากังวลใจ มาทำให้เกิดความทุกข์ ไม่ใช่อย่างนั้น เราไม่มีหน้าที่ทุกข์ แต่เรามีหน้าที่รู้จักทุกข์ นี่เป็นประการที่หนึ่งคือรู้จักตัวปัญหา ตามที่เป็นจริง อริยสัจข้อที่สอง สมุทัย คือ เหตุของทุกข์เรามีหน้าที่อย่างไรหน้าที่ที่จะต้องทำต่อสมุทัย ก็คือสืบสาวค้นหามันให้พบ ให้รู้ว่ากระบวนการที่มัน

เกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไขกระบวนการให้สำเร็จ คือกำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์ ไม่ใช่กำจัดปัญหา ปัญหานั้นเรากำจัดไม่ได้ เราแก้ปัญหาด้วยการกำจัดเหตุของมัน อริยสัจข้อที่สาม นิโรธ คือความดับทุกข์ การแก้ปัญหาสำเร็จหรือภาวะปราศจากปัญหาเป็นความมุ่งหมาย การแก้ปัญหาสำเร็จคืออะไร จุดหมายที่ต้องการคืออะไร เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ หรือไม่ กระบวนการแก้เป็นอย่างไร เมื่อรู้ว่ามันคืออะไรและเป็นไปได้แล้ว เราก็มียุทธวิธีที่ต่อมันคือ บรรลุถึง หรือ เข้าถึง แต่การที่จะเข้าถึงมัน คือจะเข้าถึงจุดหมายที่ดี จะกำจัดสาเหตุของปัญหาก็คือแก้ปัญหาได้ก็ดี จะต้องไปสู่ข้อสุดท้าย คือ มรรค อริยสัจข้อที่สี่ มรรค มรรคเป็นทางเดินก็คือข้อปฏิบัติซึ่งเรามีหน้าที่คือ ลงมือทำ เป็นข้อสุดท้าย ต้องลงมือทำตั้งแต่บุญพินิตของมรรคเป็นต้นไปที่เดียวธรรมทั้งหมด จัดเข้าในอริยสัจ 4 ได้ทั้งสิ้น

พระพรหมบัณฑิต ได้นำเสนอวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่มีขั้นตอนสำคัญในการแสวงหาความจริง 4 ประการดังนี้ 1) การกำหนดขอบเขตของปัญหา 2) การตั้งสมมติฐาน 3) การคาดคะเน 4) การพิสูจน์ทดลอง (พระพรหมบัณฑิต, 2555)

ความซับซ้อนคืออะไร

ความซับซ้อน หมายถึง ความซับซ้อนตามที่พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 หมายถึง ปะปนทับถมรวมกันอยู่หลายอย่างหลายเรื่อง, ยุ่งยากสับสนสะสางยาก (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546)

จากการทบทวนวรรณกรรมว่าด้วยศาสตร์แห่งความซับซ้อน (Complexity Science) พบว่า งานทางวิชาการเป็นจำนวนมากต่างระบุว่ายากที่จะหาคำนิยาม ร่วมกันได้ว่า ความซับซ้อน (Complexity) คืออะไร มีนักวิชาการบางคนศึกษา และให้นิยามความหมายของความซับซ้อนไว้ถึง 32 ความหมาย เนื่องจากความซับซ้อน มีธรรมชาติหลายแง่มุม อีกทั้งมีการศึกษาเรื่องความซับซ้อนในหลายสาขาวิชา ที่แตกต่างกันอย่างมาก เช่น การศึกษาความซับซ้อนในวิชาฟิสิกส์ การแพทย์ - สาธารณสุข วิศวกรรมศาสตร์ คณิตศาสตร์ ชีววิทยา ภูมิศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ ภาษาศาสตร์ การบริหารจัดการ การพัฒนาสังคม การวิจัยและการ ประเมินผล ฯลฯ ด้วยเหตุนี้การหาคำนิยามกลางที่เห็นพ้องกันหมดจึงเป็น เรื่องยาก (Seth Lloyd, 2006)

อย่างไรก็ตาม หากจะให้นิยามในทางกลาง ๆ พจนานุกรม Oxford Online Dictionary นิยามคำศัพท์ความซับซ้อน (Complexity) ไว้ว่า 1) การประกอบไปด้วยส่วนที่แตกต่างและเชื่อมโยงกันมากมาย 2) ไม่ง่ายที่จะเข้าใจ, ยุ่งยากหรือเข้าใจได้ยากยิ่ง

Dekker และคณะให้ความหมายความซับซ้อน หมายถึง ลักษณะเด่นของระบบๆ หนึ่งซึ่งเกิดขึ้นจากผลของปฏิกริยาต่อกันของส่วนประกอบย่อยแต่ละส่วนในระบบนั้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพฤติกรรมของระบบดังกล่าวไม่สามารถลดทอนลงเป็นส่วนประกอบย่อย ๆ แต่ละส่วนแล้วนำมารวมกันได้ (Dekker, S., Cilliers, P., & Hofmeyr, J.-H., 2011)

Kauffman, Broche, G., & Marinescu ความซับซ้อน หมายถึง รูปธรรมที่ไม่สามารถอธิบายได้ง่าย ทำความเข้าใจกับสิ่งที่เกิดขึ้น ความซับซ้อนทั้งหมดในแง่ที่ไม่ใช่ทางสถิติอย่างสมบูรณ์มักจะแสดงคุณสมบัติในรูปแบบ "การผุดบังเกิด" ที่ถูกต้องตามองค์ประกอบขององค์กร (Kauffman, Broche, G., & Marinescu, P., 2008)

Shahram Mirzaei Daryani ความซับซ้อนคือการเปลี่ยนแปลงแบบไม่เป็นเชิงเส้น (non-linear) (Shahram Mirzaei Daryani, A. A., 2016)

สรุปได้ว่า ความซับซ้อนหมายถึง บางอย่างที่เกิดขึ้นในขณะที่ทำงานอยู่มีผลกระทบต่อความสำเร็จของงาน สร้างปัญหาความยุ่งยากให้แก่งานมากขึ้นกว่าเดิม

ลักษณะของความซับซ้อน

ลักษณะของความซับซ้อน (Complex System) จะมี 3 สถานะ คือ

1. ภาวะสมดุล การทำงานเป็นไปโดยปกติ
2. ไกลจุดสมดุล การทำงานมีปัญหาเกิดขึ้น สามารถทำงานต่อไปได้ แต่จะกระทบต่อระบบหรือองค์กรได้
3. ไกลจุดสมดุล ได้รับการกระทบจากปัญหา มีผลใหญ่หลวงต่อการเปลี่ยนแปลงหรือการล่มสลายของระบบหรือองค์กรได้

เราไม่สามารถแก้ปัญหาลังคมที่มีอยู่มากมายในทุกจุดได้ อีกทั้งเรายังมีกำลังคนกำลังเงินที่จำกัด แต่ถ้าเราจับ Pattern ของปัญหาได้ เราจะรู้ว่าจะจัดตรงจุดไหน จัดเมื่อไหร่ ซึ่งจะแก้ปัญหาได้อย่างมาก ถ้าเราหาพบจุดคานงัด แล้วทุ่มกำลังลงไปแก้ที่จุดสำคัญ แทนการกระจายกำลังแก้ทุกจุด เราจะแก้ปัญหาลังคมนั้น ๆ ได้ การเปลี่ยนแปลงสังคมต้องการปัจเจกชนที่เป็นอิสระ ไม่ใช่การจัดตั้งที่เหมือนกันหมด เพราะความเป็นอิสระ

ทางความคิดและการกระทำ ภายใต้กติกาของการสื่อสารและการอยู่ร่วมกัน จะทำให้เกิดคุณภาพในการเปลี่ยนแปลงสังคม เป็นการผุดบังเกิด (Emergence) อย่างเฉียบพลัน (ชัยวัฒน์ ธีระพันธุ์, 2553)

การแก้ปัญหาความซับซ้อน ตามลักษณะของความซับซ้อน โดยใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นอย่างไร

ภาวะสมดุล มีขั้นตอน ดังนี้

1) ทุกข์ คือ ตัวปัญหา เรามีหน้าที่ต่อมันอย่างไร หน้าที่ต่อปัญหาหรือความทุกข์ ก็คือหน้าที่ที่เรียกว่าทำความเข้าใจ ท่านเรียกว่า กำหนดรู้ รู้จักว่ามันคืออะไร อยู่ตรงไหน มีขอบเขตเพียงใด เราจะแก้ปัญหา เราจะแก้ความทุกข์ เราต้องรู้ว่าทุกข์คืออะไร ปัญหาของเราคืออะไร ขอบเขตของมันอยู่ที่ไหน อะไรเป็นที่ตั้งของปัญหา

2) สมุทัย คือ เหตุของทุกข์เรามีหน้าที่อย่างไรหน้าที่ที่จะต้องทำต่อสมุทัย ก็คือสืบสาวค้นหามันให้พบ ให้รู้ว่ากระบวนการที่มันเกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไขกระบวนการให้สำเร็จ คือกำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์ ไม่ใช่กำจัดปัญหา ปัญหานั้นเรากำจัดไม่ได้ เราแก้ปัญหาด้วยการกำจัดเหตุของมัน

3) นิโรธ คือ ทำให้วิธีการแก้ปัญหาเกิดความชัดเจน โดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแต่ละทางเลือก คัดเลือกวิธีการแก้ปัญหาที่มีประสิทธิผล สร้างความเข้าใจและความรู้โดยการเลือกวิธีการแก้ปัญหาที่เหมาะสม มี 4 ขั้นตอน ดังนี้

4) มรรค คือ เป็นทางเดินก็คือข้อปฏิบัติซึ่งเรามีหน้าที่คือ ลงมือทำ เป็นข้อสุดท้ายต้องลงมือทำตั้งแต่บุพนิมิตของมรรคเป็นต้นไป

ภาวะใกล้สมดุล มีขั้นตอน ดังนี้

1) ทุกข์ คือ ตัวปัญหา เรามีหน้าที่ต่อมันอย่างไร หน้าที่ต่อปัญหาหรือความทุกข์ ก็คือหน้าที่ที่เรียกว่าทำความเข้าใจ ท่านเรียกว่า กำหนดรู้ รู้จักว่ามันคืออะไร อยู่ตรงไหน มีขอบเขตเพียงใด เราจะแก้ปัญหา เราจะแก้ความทุกข์ เราต้องรู้ว่าทุกข์คืออะไร ปัญหาของเราคืออะไร ขอบเขตของมันอยู่ที่ไหน อะไรเป็นที่ตั้งของปัญหา

2) สมุทัย คือ เหตุของทุกข์เรามีหน้าที่อย่างไรหน้าที่ที่จะต้องทำต่อสมุทัย ก็คือสืบสาวค้นหามันให้พบ ให้รู้ว่ากระบวนการที่มันเกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไข

กระบวนการให้สำเร็จ คือกำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์ ไม่ใช่กำจัดปัญหา ปัญหานั้นเรากำจัดไม่ได้ เราแก้ปัญหาด้วยการกำจัดเหตุของมัน

3) นิโรธ คือ ทำให้วิธีการแก้ปัญหาเกิดความชัดเจน โดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแต่ละทางเลือก คัดเลือกวิธีการแก้ปัญหาที่มีประสิทธิผล สร้างความเข้าใจและความรู้โดยการเลือกวิธีการแก้ปัญหาที่เหมาะสม มี 4 ขั้นตอน ดังนี้

4) มรรค คือ เป็นทางเดินก็คือข้อปฏิบัติซึ่งเรามีหน้าที่คือ ลงมือทำ เป็นข้อสุดท้ายต้องลงมือทำตั้งแต่บุพนิมิตของมรรคเป็นต้นไป ให้ทุกคนในองค์กรร่วมมือกันแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น

ภาวะไกลสมตล มีขั้นตอน ดังนี้

1) ทุกข์ คือ ตัวปัญหา เรามีหน้าที่ต่อมันอย่างไร หน้าที่ต่อปัญหาหรือความทุกข์ ก็คือหน้าที่ที่เรียกว่าทำความเข้าใจ ท่านเรียกว่า กำหนดรู้ รู้จักว่ามันคืออะไร อยู่ตรงไหน มีขอบเขตเพียงใด เราจะแก้ปัญหา เราจะแก้ความทุกข์ เราต้องรู้ว่าทุกข์คืออะไร ปัญหาของเราคืออะไร ขอบเขตของมันอยู่ที่ไหน อะไรเป็นที่ตั้งของปัญหา

2) สมุทัย คือ เหตุของทุกข์เรามีหน้าที่อย่างไรหน้าที่ที่จะต้องทำต่อสมุทัย ก็คือสืบสาวค้นหามันให้พบ ให้รู้ว่ากระบวนการที่มันเกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไขกระบวนการให้สำเร็จ คือกำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์ ไม่ใช่กำจัดปัญหา ปัญหานั้นเรากำจัดไม่ได้ เราแก้ปัญหาด้วยการกำจัดเหตุของมัน

3) นิโรธ คือ ทำให้วิธีการแก้ปัญหาเกิดความชัดเจน โดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแต่ละทางเลือก คัดเลือกวิธีการแก้ปัญหาที่มีประสิทธิผล สร้างความเข้าใจและความรู้โดยการเลือกวิธีการแก้ปัญหาที่เหมาะสม มี 4 ขั้นตอน ดังนี้

4) มรรค คือ เป็นทางเดินก็คือข้อปฏิบัติซึ่งเรามีหน้าที่คือ ลงมือทำ เป็นข้อสุดท้ายต้องลงมือทำตั้งแต่บุพนิมิตของมรรคเป็นต้นไป ให้ทุกคนในองค์กรร่วมมือกันแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุด 7

ตัวอย่างการประยุกต์ใช้หลักบุพนิมิตเพื่อการแก้ปัญหางานโรงเรียนด้านวิชาการ

ในโรงเรียนยุคสมัยปัจจุบันนี้ มีการแข่งขันด้านวิชาการอย่างกว้างขวาง โดยใช้กระบวนการวัดคะแนนจากวิชาการเป็นหลัก ทำให้หลายโรงเรียนจะเน้นงานวิชาการเป็น

อันดับแรก มีโรงเรียนประสบความสำเร็จ แต่ทว่าก็มีอีกหลายโรงเรียนไม่ได้ผลดังที่หวังไว้ ซึ่งสาเหตุก็มาจากหลายปัจจัยด้วยกัน การจะมีการศึกษาวิชาการที่ดีได้นั้นจะต้องมีตัวนำให้เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่องอย่างยั่งยืน เรียกเป็นศัพท์ว่า บุพนิมิตของงานด้านวิชาการ

บุพนิมิต มาจาก นิमित ที่แปลว่า ลาง เครื่องหมาย หรือเครื่องแสดง ต่อเข้ากับ บุพ ซึ่งแปลว่า ก่อน บุพนิมิต จึงแปลว่า เครื่องหมายที่แสดงล่วงหน้า หมายถึง เครื่องหมายที่จะทำให้งานวิชาการนั้นดีขึ้นก้าวหน้าขึ้นประสบความสำเร็จขึ้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า รุ่งอรุณของการศึกษา เพราะมันเป็นบุพนิมิตของวิชาการที่ดี มันก็เลยมาเป็นรุ่งอรุณของการศึกษาด้วย ถ้ารุ่งอรุณของการศึกษามาแล้ว การศึกษาก็ต้องตามมาเอง โดยไม่ต้องไปเพียรพยายาม ท่านบอกอย่างนั้นคือ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เหมือนกับเมื่อดวงอาทิตย์จะขึ้นสู่ท้องฟ้า ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนฉันทใด งานวิชาการที่ดั่งงามที่ประสบความสำเร็จจะเกิดขึ้น ก็มีองค์ประกอบคือธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นก่อนฉันทนั้น เพราะฉะนั้นเราจึงเรียกองค์ประกอบเหล่านี้ว่า รุ่งอรุณของการศึกษา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2562)

รุ่งอรุณของการศึกษา ก็เป็นรุ่งอรุณของการพัฒนาชีวิตด้วย โดยเฉพาะบุพนิมิตเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะนำเข้าสู่วิถีของการพัฒนางานด้านวิชาการของโรงเรียน หลักธรรมชุดนี้มี 7 ประการด้วยกัน โดยทั่วไปเรามักจะพูดถึงแต่มรรคกับไตรสิกขา แต่ไม่พูดถึงบุพนิมิต และรุ่งอรุณ แสดงว่าเรามองธรรมของพระพุทธเจ้าไม่ทั่วถึง เราลืมไปหรือมองข้ามไปว่า พระพุทธเจ้าตรัสไว้ถึงสิ่งที่จะต้องทำหรือควรจะทำ ควรจะมีก่อนมรรค และเป็นเบื้องต้นของการศึกษา การที่เราจะก้าวไปสู่ตัวมรรค ก้าวไปสู่ตัวการศึกษานั้น บางทีอาจจะไม่สำเร็จก็ได้ ถ้าเราไม่ทำสิ่งที่เป็ต้นทางของมันเสียก่อน รุ่งอรุณของการศึกษา หรือบุพนิมิตของชีวิตที่ดีมี 7 ประการ ดังจะได้อธิบายเป็นลำดับสืบต่อไป

1. กัลยาณมิตตตา (ความมีกัลยาณมิตร) รู้จักเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี ปัญญาเป็นแกนนำของการพัฒนาชีวิต ดังนั้น งานวิชาการในโรงเรียนของเราจะเดินหน้าในการพัฒนามักต้องรู้จักเลือกหาแหล่งความรู้ เริ่มตั้งแต่รู้จักเลือกคบคนในที่นี้ หมายถึงมองหาโรงเรียนที่ผ่านเกณฑ์ประเมินวิชาการที่โรงเรียนของเราอยากจะทำได้บ้าง มีโรงเรียนแบบนี้เป็นเป้าหมาย ตั้งเป้าหมายระยะสั้นและเป้าหมายระยะยาวว่าก็เทอมกี่วันหรือกี่ปีทีโรงเรียนของเราจะมีงานวิชาการที่เด่นแบบโรงเรียนนี้ โรงเรียนนี้เขามีกระบวนการแบบไหน

ครูสอนอย่างไร นักเรียนมีทักษะการเรียนรู้อย่างไร คือเข้าไปศึกษาทำความเข้าใจร่วมกัน หาทางออกร่วมกัน ปรึกษาหารือกัน โดยมีความร่วมมือจากทุก ๆ ฝ่าย โดยร่วมจากผู้บริหารโรงเรียน คณะครู นักเรียน รวมถึงผู้ปกครองนักเรียนต้องร่วมด้วยช่วยกันในการจะสร้างให้โรงเรียนของเราเป็นโรงเรียนที่มีวิชาการที่เด่น เพราะเราเชื่อว่าเมื่อโรงเรียนของเรา มีวิชาการที่เด่นก็จะก่อให้เกิดประโยชน์กับชีวิตของนักเรียนเอง ต่อครอบครัว ต่อชุมชน ต่อสังคม และประเทศชาติ ดังคำกล่าวที่ว่า การศึกษาที่ถูกทิศ จะนำชีวิตให้ถูกทาง

2. สีสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) มีข้อปฏิบัติระเบียบวินัยเท่าเทียมกัน คือ รู้จักจัดระเบียบของงานวิชาการ และการจัดระเบียบงานวิชาการอย่างเป็นระบบ จะทำให้ผู้บริหาร ครู และนักเรียนมีความเรียบร้อย กล่าวคือ บริหารเป็นกระบวนการตามลำดับไป ครูก็ มีการจัดการเรียนการสอนง่าย นักเรียนก็ไม่มี ความสับสนต่อการเรียน ถ้างานวิชาการไม่ เป็นระเบียบ ก็จะมี ความซับซ้อนเกิดขึ้นซึ่งเป็นปัญหาที่กระทบต่อทุก ๆ ฝ่าย ทำให้งาน วิชาการล่าช้า ผู้บริหารก็ไม่ว่าจะอย่างไร ครูก็สอนแบบพอให้จบคาบ นักเรียนก็เรียนแบบ สับสน เมื่อมีปัญหาตักกล่าวมาแล้วงานวิชาการโรงเรียนก็จะเด่นได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้เองจึง จำเป็นอย่างยิ่งที่ทุก ๆ คนในโรงเรียนต้องมีความร่วมมือ มีความสามัคคีกัน มีความ กระตือรือร้นร่วมกัน เพื่อทำให้งานวิชาการโรงเรียนของเราดียิ่งขึ้น

3. ฉันทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ) มีแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ คือ มี แรงจูงใจที่ถูกต้องและดีงาม ความเข้าใจต่อทุกฝ่ายว่า ถ้างานวิชาการโรงเรียนของเราดีขึ้น จะมีผลอย่างไร เริ่มจากโรงเรียนถ้างานวิชาการเด่นขึ้นมาจนเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง จะ ทำให้มีนักเรียนมาสมัครเรียนเยอะขึ้น นักเรียนเยอะขึ้นงบประมาณที่ได้จากกระทรวงก็มาก ขึ้น งบประมาณมากขึ้นก็จะได้ไปจัดหาสิ่งของที่โรงเรียนของเราขาดแคลนมาสนับสนุน การศึกษานักเรียนมากขึ้น ผู้บริหารก็จะได้รับผลงานในการบริหารโรงเรียน โรงเรียนก็จะมี รื่องมากขึ้น ครูก็จะสามารถคัดเลือกครูที่มีความสามารถมากขึ้นและตรงสาย นักเรียนก็จะ สามารถไปสมัครสอบในสถานศึกษาที่ตัวเองหวังได้ ทำให้จบมามีโอกาสหางานทำได้ง่ายขึ้น ชุมชนมีการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ

4. อัตตสัมปทา (การทำตนให้ถึงพร้อม) มุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ คือ เมื่อ ทุกฝ่ายในโรงเรียนได้รู้แล้วว่า ถ้างานวิชาการโรงเรียนของเราเด่นขึ้นมาแล้วจะก่อให้เกิด ประโยชน์มากขึ้นเพียงไร ทุกฝ่ายก็ต้องมุ่งมั่นต่อการพัฒนาศักยภาพของตัวเอง ผู้บริหารก็

ต้องพัฒนาการบริหารงานของตัวเอง ว่าตอนนี้บริหารโรงเรียนเป็นอย่างไร ดีขึ้นมากกว่า เดิมตั้งแต่เข้ามารับตำแหน่ง หรือว่าด้อยลง ครูก็ต้องมุ่งมั่นพัฒนาการสอนของตัวเองทั้งด้าน วิชาความรู้และทักษะการถ่ายทอดความรู้ สร้างความสนุกสนานในห้องเรียนให้ได้ ทำให้นักเรียนมีความสนใจใฝ่เรียนรู้ ดังกล่าวที่ว่า เรียนให้สนุก เล่นให้มีความรู้ ส่วนนักเรียนก็ต้องมีความขยันหมั่นเพียรในการเล่าเรียน มีการศึกษาหาความรู้นอกห้องเรียน ไม่หยุดการพัฒนา ให้ความร่วมมือต่อกระบวนการเรียนรู้ที่โรงเรียนจัดให้

5. ภูมิวิสัยสัมปทา (การทำความเห็นความเข้าใจให้ถึงพร้อม) ปรับทัศนคติและค่านิยม ให้สมแนวเหตุผลของงานวิชาการ เริ่มด้วยมีท่าทีถูกต้องต่อประสบการณ์ต่าง ๆ และมองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย พุดง่าย ๆ คือมีทัศนคติและค่านิยมที่ถูกต้อง ท่าทีที่ถูกต้องต่อประสบการณ์ต่าง ๆ คือ ไม่ใช่ท่าทีของการยินดียินร้ายชอบชัง แต่เป็นท่าทีของการเรียนรู้ และไม่มองสิ่งต่าง ๆ อย่างเลื่อนลอยหลงเพลิดเพลิงมง่าย แต่มองตามเหตุปัจจัย อันนี้เป็น คำสอนเบื้องต้นที่สุดและสำคัญยิ่ง เมื่อมีท่าทีแห่งการเรียนรู้และมองตามเหตุปัจจัย ก็จะทำให้เกิดความคิดวิเคราะห์แยกแยะสิ่งต่าง ๆ ทำให้เกิดความรู้จริง ทำให้ปัญญาอองกาม และทำให้มีค่านิยมตามแนวเหตุผล ซึ่งสอดคล้องกับเจตคติที่มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย แล้วก็จะมีความนิยมที่ดีงาม ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการศึกษาและพัฒนางานวิชาการโรงเรียน

6. อัปปมาทสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท) มีสติระลึกรู้ร้อนตื่นตัวทุกเวลา ความหมายสำคัญในข้อนี้ คือ มีจิตสำนึกต่อกาลเวลาและความเปลี่ยนแปลง พระพุทธศาสนาสอนหลักอนิจจัง ซึ่งเราแปลความหมายแบบง่าย ๆ ว่าความเปลี่ยนแปลง ความเปลี่ยนแปลงนี้เป็นสิ่งสำคัญมาก ความเปลี่ยนแปลงนี้สัมพันธ์กับกาลเวลา ให้ศึกษาว่า ในปัจจุบันสมัยนี้วิชาการโลกเน้นหนักไปทางด้านไหน นโยบายการศึกษาชาติต้องการอะไร โรงเรียนก็จะจัดการศึกษาวิชาการให้เด่นไปทางนั้นได้ถูก เพื่อว่าเมื่อผลิदनักเรียนให้มี วิชาการตั้งนโยบายชาติต้องการแล้วนั้น จำให้นักเรียนที่จบไปสามารถนำความรู้ที่ได้เล่าเรียนไปประกอบสัมมาอาชีพได้อย่างถูกต้องดีงามต่อไปด้วยความไม่ประมาท

7. โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ) แก้ปัญหางาน วิชาการโรงเรียนด้วยความรู้ ความคิดพิจารณากระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พิจารณา สอดส่องตั้งแต่กระบวนการของบุพนิมิตตั้งแต่ข้อที่หนึ่ง พิจารณาการทำงานของคณะครู นักเรียน สภาพปัจจุบันว่าจะทำให้ก่อเกิดเป้าประสงค์ที่โรงเรียนตั้งไว้ได้หรือไม่ พิจารณา

ความเสี่ยงต่าง ๆ ต่อกระบวนการจัดการเรียนการสอน การคิดเองเป็นและรู้จักคิดตาม กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เป็นหลักสำคัญที่ทำให้แก้ไขปัญหานั้นได้ถูกต้อง และเป็นวิธีการสำคัญที่จะทำให้เกิดปัญญา และพัฒนาปัญญาให้องกามยิ่งขึ้นไป ฉะนั้น หลักการรู้จักคิด และคิดเป็น จึงเป็นจุดย้ำเน้นในพระพุทธศาสนา

เป็นอันว่าจบหลัก 7 ประการ ที่เรียกว่าบุพนิมิตของการแก้ปัญหาทางนโรงเรียน ด้านวิชาการหรือรุ่งอรุณของการศึกษา ขอย้ำความเข้าใจบางอย่าง หลักสำคัญก็คือ การที่เราจะต้องสร้างองค์ประกอบที่เรียกว่ารุ่งอรุณของการศึกษาให้เกิดขึ้น การที่จะสร้างเช่นนั้นได้ ในกระบวนการศึกษาก็มีบุคคลสำคัญที่เรียกว่าครูอาจารย์เข้ามามีบทบาท ครู อาจารย์ จะต้องทำหน้าที่ช่วยกระตุ้นชักจูงให้องค์ประกอบ 7 ประการนี้เกิดขึ้นในเด็กหรือตัวผู้เรียนให้ได้ เมื่อทำหน้าที่อย่างนี้ ตัวครูอาจารย์ก็กลายเป็นกัลยาณมิตร ตอนแรกเด็กมีกัลยาณมิตรโดยเราจัดสรรให้ แต่ต่อไปกัลยาณมิตรนั้นจะต้องสอนแนะนำให้เด็กรู้จักเลือกหากัลยาณมิตรเอง ตลอดจนให้เจริญในองค์ประกอบข้ออื่น ๆ ทั้งหมด

ถ้าเมื่อใดเด็กเกิดมีองค์ประกอบคือรุ่งอรุณของการศึกษา 7 ประการนี้ขึ้นมาครบถ้วนจนถึงข้อสุดท้ายที่เป็นตัวตัดสินแล้ว จะโดยครูอาจารย์กระตุ้นก็ตาม โดยสร้างสภาพแวดล้อมที่เกื้อกูล ซึ่งทำให้เขาพัฒนาหรือภาวนาส่งเหล่านี้ขึ้นมาก็ตาม แล้วการศึกษาก็จะตามมาเองโดยอัตโนมัติ ไม่ต้องไปเรียกร้องหา เหมือนกับว่า เมื่อแสงอรุณขึ้นมาแล้วเราไม่ต้องไปขอร้องให้พระอาทิตย์ขึ้นมาอีก พระอาทิตย์ก็จะขึ้นมาเอง ถ้าเด็กมีคุณสมบัติคือองค์ประกอบ 7 ประการนี้แล้ว การศึกษาจะตามมาเอง โดยไม่ต้องทำอะไร พูดอีกนัยหนึ่งว่า ชีวิตที่ประกอบด้วยองค์เหล่านี้ จะเป็นชีวิตที่มีการพัฒนาเอง การพัฒนาชีวิตจะตามมาเอง ชีวิตจะพัฒนาไปได้เอง ด้วยอาศัยองค์ประกอบ 7 ประการที่ได้กล่าวมานี้

บทสรุป

การบริหารงานของสถานศึกษาภายใต้ความซับซ้อนที่มีอยู่ตลอดเวลา ผู้บริหารสามารถใช้กระบวนการแก้ปัญหาความซับซ้อนโดยให้เริ่มจาก ทุกข์ คือ ให้อธิบายปัญหาเป็นอย่างไร มีความร้ายแรงขนาดไหน สมุทัย คือ ต้นเหตุของปัญหาเกิดขึ้นจากอะไร นิโรธ คือ หาวิธีการแก้ปัญหาความซับซ้อน และสุดท้าย มรรค นำวิธีการแก้ปัญหาที่ได้คัดเลือกแล้วไปปฏิบัติ แต่ทว่าก่อนการลงมือแก้ปัญหานั้น จะต้องรู้สิ่งที่ควรกระทำก่อน ชื่อว่า บุพนิมิต

แห่งมรรค มี 7 ประการด้วยกัน ได้แก่ 1) กัลยาณมิตตตา 2) สีสัมปทา 3) ฉันทสัมปทา 4) อุตตสัมปทา 5) ทิฏฐีสัมปทา 6) อัปมาทสัมปทา และ 7) โยนิโสมนสิการสัมปทา ซึ่งจะ
เป็นแนวทางที่นำไปสู่การแก้ไขปัญหาความซับซ้อนให้มีคลี่คลายและเกิดความสมดุลในการ
บริหารงานภายในสถานศึกษา

เอกสารอ้างอิง

ชัยวัฒน์ ธิระพันธ์. (2543). *เสวนาประจำสัปดาห์ ครั้งที่ 9*. การเสวนาจัดโดยวิทยาลัยวัน
ศุกร์, บางกอกฟอรัม.

พระพรหมบัณฑิต. (2555). วัฒนธรรมแห่งปัญญา. สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม 2562 จาก
<https://www.thairath.co.th/content/316562>

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ :
นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชันส์.

_____ . (2552). *พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสากล อังกฤษ-ไทย ฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2562). *ตัวนำวิถีของการพัฒนาชีวิต*.
สืบค้นเมื่อ 2 ธันวาคม 2562 จาก [https://www.payutto.net/book-
content/ตัวนำวิถี-พัฒนาชีวิต](https://www.payutto.net/book-content/ตัวนำวิถี-พัฒนาชีวิต)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2559). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. กรุงเทพฯ :
สหธรรมิก.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. (2558). *ใจความสำคัญ
แห่งพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ : วัดบวรนิเวศวิหาร.

สุภาคย์ อินทองคง. (2550). *การใช้หลักพุทธธรรมนำการวิจัยและพัฒนาตามปรัชญา
เศรษฐกิจพอเพียงสู่สุขภาพองค์กรรวม*. สงขลา : ศูนย์เรียนรู้ชุมชนภาคใต้ (ศรข.)

- Dekker, S., Cilliers, P., & Hofmeyr, J.-H. (2011). The complexity of failure: implications of complexity theory for safety investigations. *Safety Science*, 49(6), 939–945. doi: 10.1016/j.ssci.2011.01.008
- Kauffman, Broche, G., & Marinescu, P. (2008). *Deschideri spre lumea complexității*. Ed. Universității din București.
- Seth Lloyd. (2006). Cited by Azim, Syed and others. (2010). The importance of soft skills in complex projects. *International Journal of Managing Projects in Business*, 3(3), 387 – 401.
doi:10.1108/17538371011056048
- Shahram Mirzaei Daryani, Amir. A. (2016). **Management and Organizational Complexity**. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 230 (2016), 359-366.